

Andrea Prins

wonen

**De fascinerende gelaagdheid van
een alledaagse bezigheid**

WALBURGERS

Voor het architectuurhistorische onderzoek ontving de auteur een financiële bijdrage van het Mondriaan Fonds. De publicatie werd mogelijk gemaakt door bijdragen van de Gemeente Rotterdam, De Gijselaar Hintzenfonds en de J.E. Jurriaanse Stichting.

© 2021 Andrea Prins

© 2021 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

Ontwerp omslag en binnenwerk
studio frederik de wal

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462496286
e-ISBN 9789462497559
NUR 730

We shape our buildings. And afterwards they shape us.

Winston Churchill

Inhoud

Witte oppervlakken	13
Verstrooidheid	14
Vaders en kinderen Paternalisme	19
Thuisplaatsen	19
Toezicht en Orde	23
Sleutelwoorden [I] 'woning'	24
Passend bij hun leefwijze	31
Gehoorzaam, dankbaar en trouw	35
Sleutelwoorden [II] 'kamer'	38
Gedeelde regels: de eetkamer	40
Je eigen baas: de kinderkamer	43
Ontnomen privésfeer, of: wie het in handen heeft	45
Stemmen [I] 'huiselijkheid met de ogen dicht'	46
En visite De villa	53
Zimmer mit Aussicht	53
De eeuw van het burgerdom	57
Sleutelwoorden [III] 'gezin'	58
De chaos getemd	61
Stemmen [II] 'spiegeltje, spiegeltje'	62
Wooncultuur op hoog niveau	66
Laten zien en gezien worden: de woonkamer	69
Sleutelwoorden [IV] 'functie'	70
Onzichtbaar: de gang	75
Hello privacy, of: <i>vita passiva</i>	78
Tijdloos	82

Minimaal | Eenruimte woningen **87**

Het Berlijnse proletariaat uit het zicht	88
Stadtluft macht frei	91
Stemmen [III] 'Mietskasernen'	92
Een keurige brief uit Rotterdam-Spangen	95
Reconstructies	100
Eén kamer	104
Sleutelwoorden [V] 'samen; alleen'	106
In het volle zicht: eenruimte woningen	108
Sleutelwoorden [VI] 'ruimte'	112
Tijdelijk	114

De woning gedeeld maar niet het bed | De collectieve woning **119**

Woongroepen	122
Nog een huizenzee	125
Metamorfosen	126
Sleutelwoorden [VII] 'communicatie'	129
Tegendraads	130
Stemmen [IV] 'goederen en have'	132
Gedeeld: de keuken	138
Geopend: de slaapkamer	142
Gekozen privésfeer, of: ziende blind	144

Bestemming bereikt | Modernisme **149**

Als een paleis	150
Laat de zon voor u werken	153
Tot op de millimeter	159
Hedonisme	163
Van ineenschrompeling en uitvergroting	166
Privaat: wc en badkamer	168
Sleutelwoorden [VIII] 'flexibiliteit'	174
Met elkaar: geen woonkamer	173
Goodbye privacy, of: elasticiteit	177
De afwezigheid van het wonen	182
Stemmen [V] 'de wereld in ons hoofd'	183
Sleutelwoorden [IX] 'wonen'	184

In den vreemde **191**

Hoe ik nooit woonde | Onbestemd maar niet vrijblijvend **199**

Winterslaap	200
Een denk-experiment	201
Woningen die ruimte laten (en dat kan best compact)	204
Een geneesmiddel	206
<i>Nomen est omen?</i>	209
<i>Inter-esse</i>	211
<i>Amor vacui</i>	213
Leeg is niet 'leeg'	213
Het onvoltooide huis	216

Erop uit **223**

Dankwoord	227
-----------	-----

Lezer!

Verwacht geen eenduidig verhaal. Daartoe lenen woningen zich minder.

Op de plattegrondtekening lijkt het allemaal erg overzichtelijk: kamers zijn niet meer dan wit gebleven oppervlakken tussen de zwarte lijnen op het papier, een leegte tussen denkbeeldige muren. Maar eenmaal gebouwd, verliezen de wanden, deuren en ramen hun onschuld. Ze worden reëel. En de leegte ertussen is allesbehalve vrijblijvend.

gewone

WONINGEN

KAMERS

LENGTE × BREEDTE × HOOGTE

VIERKANTE METERS

FUNCTIONIES

EEN KAMER OM TE WONEN

EEN KAMER OM TE SLAPEN

EEN KAMER OM TE WERKEN

EEN KAMER OM TE KOKEN

EEN KAMER OM TE BADEN

EEN GANG VAN HET EEN NAAR HET ANDER

ZICH NESTELLEN IN EEN

KAMER

ALLEEN

SAMEN

KAMERS GEBRUIKEN

ZOALS ONTWORPEN

ANDERS

ZOALS HET UITKOMT

ZITTEN LIGGEN STAAN HANGEN

LEZEN SLAPEN SPELEN VRIJEN

CHATTEN

PRATEN ZWIJGEN SCHRIJVEN

KIJKEN DRINKEN ETEN

DENKEN

WONEN

hoe wonen we samen

Witte oppervlakken

Onze allereerste woning kan ik me niet herinneren. Maar toen ik acht jaar oud was en mijn jongere zus op komst, verhuisde onze familie naar een groter appartement. Ik kreeg een kamer voor mezelf. Ik mocht nieuwe meubels uitkiezen. Het werd een echte jarenzeventigkamer met een slaapbank, bekleed met een grof geweven stof van onregelmatig brede oranje en groene strepen op een zwarte ondergrond en met een groen behang. Verder kreeg ik twee kasten voor boeken en kleren en een bureau voor het maken van huiswerk. Maar daarmee was de kamer nog niet af. In de jaren dat ik er woonde, hebben de meubels op elk mogelijke plek in de kamer gestaan. Later als tiener wilde ik van zoveel mogelijk spullen af, tot onbegrip van mijn ouders, die zelf met de schaarste tijdens en na de Tweede Wereldoorlog waren opgegroeid. Mijn meubilair verdween naar de kelder. Alleen het bureau voor het schoolwerk moest in mijn kamer blijven, daarin waren mijn ouders stellig. Niet dat het nog veel gebruikt werd. En het matras bleef ook. Voortaan sliep, las en werkte ik op de grond: blootsvoets, met zo min mogelijk spullen.

Voor het eerst werd een kamer *mijn* kamer. Dat dit best bijzonder was, daar stond ik niet bij stil. Want bijna ieder kind dat ik kende, had ook een eigen kamer. En juist daar gaat het om: het gewone dat ons door zijn alledaagsheid niet opvalt. Dat het alledaagse zich graag schuilt, weet iedereen die wel eens een dagboek of agenda heeft bijgehouden. Daar schrijven we het bijzondere op. We zijn nauwelijks gewend om naar het normale te kijken – en zien het daarom vaak niet. Het gewone gaat langs ons heen. ‘Want wat we alledaagsheid noemen is niet vanzelfsprekend maar ondoorzichtig: een soort van blindheid, een soort verdoving’,¹ schreef Georges Perec. In zijn boek *Ruimten rondom* ondernam hij een buitengewone speurtocht naar de betekenis van gewone ruimten: het bed, de kamer en het appartement. Teksten vol associaties en zelfonderzoek waarin ook de bladspiegel zelf een ruimte wordt.

Verstrooidheid

‘Verstrooid’ noemde de filosoof Walter Benjamin onze terloopse en vaak halfbewuste aandacht voor alledaagse handelingen, dingen en ruimten.² Daarbij merkte Benjamin op dat juist het alledaagse en nietige cruciaal is voor ons leven; zonder deze dingen zouden we immers niet kunnen bestaan. ‘Verstrooid’ had daarom voor hem een positieve betekenis: zo beleven we het vanzelfsprekende. In deze samenhang sprak hij ook over de bouwkunst; we bewegen ons verstrooid-vanzelfsprekend in ontworpen ruimten. Op goed geluk liep hij door de stad en schreef de *Kleine filosofie van het flaneren* over zijn observaties van het alledaagse – die zo bijzonder zijn dat ze vandaag nog fascineren.³ Wrang detail: Benjamin ontdekte de waarde van het alledaagse, toen hij er zelf van verstoken was. De stad waarover hij schreef, was Parijs. Hij zat er als vluchteling. Berlijn was te gevaarlijk. Hij was thuisloos.

Woningen zijn alledaags – en we hebben er van alles over te zeggen. 3800 vakpublicaties vindt het zoekportaal van mijn favoriete bibliotheek in Het Nieuwe Instituut voor ‘huis’ en ‘woning’ samen. Een Google-zoekopdracht belooft meer dan 389 miljoen hits. De zoekresultaten voor ‘huis’ verwijzen trouwens voor een substantieel gedeelte naar makelaarssites, die voor ‘woning’ naar verhuurders. Ze refereren aan fysieke verblijfsplaatsen. Over het wonen zelf, de vraag hóé gewoond wordt, gaat het op deze sites nauwelijks. Een ‘woning’ is dus iets fundamenteel anders dan ‘wonen’: het wonen omvat méér dan de woning. De woning is een object, een ding. Wonen gaat over de mens.

Een woning is niet alleen een ding, ze wordt ook nog eens vanuit bijzonder beperkte invalshoeken gezien. Dat merkte ik als architect van woningbouwprojecten net voor de eeuwwisseling. In 2002 kortte de centrumrechtse regering de middelen voor de sociale woningbouw drastisch, een ontwikkeling die medio jaren negentig was begonnen. Daarvoor had men decennialang in Nederland de woningbouw als een opgave van groot sociaal-maatschappelijk belang gezien die daarom in handen van de overheid hoorde te liggen. Dat werd nu anders. De woningbouw werd een zaak van de markt. Het was de tijd waarin ontwikkelaars én corporaties zich meer en meer ontpopten als *Getriebene*: managers achterna gezeten door trends en opbrengstmaximalisatie. Hun coming-out deed me een verbijsterende ontdekking doen. Mijn opdrachtgevers bleken zich maar voor twee woningtypen te interesseren: a) het appartement met een grote woonkamer, een ruim slaapvertrek plus een of twee minieme kamertjes; en b) het rijtjeshuis met precies dezelfde kamers.

Meer smaken waren er niet. En het verschil was te verwaarlozen: dat bestond enkel uit de aan- of afwezigheid van een binnen de woning gelegen verdiepingsvloer. De rijkdom van de woningplattegrond, waarom Nederland beroemd was, werd gereduceerd tot deze twee woningtypen. Een kwalijke verarming, leek me. Architect Hans Scharoun stelde dat steeds herhaalde standaardplattegronden niet alleen uitgaan van een uniforme woonbehoefte, maar dezelfde behoefte beurtelings creëren.⁴ Een zichzelf vervullende eindeloze cirkel. Dat schreef hij al in 1930 over de Duitse woningbouw, maar het bleek zeventig jaar later in een ander land wederom van toepassing.

Toen het in Nederland na de eeuwwisseling niet op kon, leidde dat niet tot meer variatie. De woningen dijen alleen uit. En dat mocht van mijn opdrachtgevers enkel ten goede komen aan de woonkamer. Resultaat waren ruimten van maar liefst vijftig vierkante meter. Mooi als balzaal met een hoog plafond, maar een uiterst ongezellige ruimte als de hoogte wordt beperkt tot de economische standaard van 2,60 meter, de minimale hoogtes boven de vloer volgens het Bouwbesluit van 2003. Dit wordt een platte doos die mensen niet fijn kunnen gebruiken, argumenteerde ik. En er zijn mensen die andere ruimten nodig hebben. Er wordt thuis gewerkt. Peuters worden pubers. Hoe moet dat in die kleine kamertjes? Het hielp maar zelden.

Inmiddels zijn we meerdere economische dal- en bergritten verder. Sterker nog dan voorheen is de samenleving gemercantiliseerd en ontziet noch onderwijs of zorg, noch woningbouw. Vragen naar het gebruik van resources zoals grondstoffen, materialen en ruimte die zich sinds de oliecrisis in de jaren zeventig aandienen, zijn urgenter. Duidelijker nog dan rond het jaar 2000 leven we op grote voet. Vele van ons wonen alleen. Familiestructuren of algemener gezegd de wijze waarop we samenwonen, verandert: we wonen als patchworkgezin, als partners of met huisgenoten. Vele van ons stammen uit andere culturen. Het samenwonen is dus veelzijdiger geworden. Kortstondiger ook. Onze ideeën over de betekenis van privacy veranderen. Het wonen is in beweging. Onveranderd daarentegen zijn onze nieuwbouwwoningen. Ze lijken zich weinig aan te trekken van het veranderende (samen)wonen en bieden antwoorden op de woonvragen van familie Doorzon: een buitenshuis werkende vader, een huishoudende moeder en twee kinderen. Het zijn geen 'verkeerde' woonvragen. Maar ze zijn wel van eergisteren.

Als men zich alleen met de woning als ding bezighoudt, is men de ware betekenis van het wonen kwijt, doceerde filosoof Martin Heidegger. Natuurlijk wringt het om Heidegger plotsklaps na Benjamin te introduceren. Terwijl de een het terloopse ontdekte, opgejaagd werd en ten slotte aan de Frans-Spaanse grens zelfmoord pleegde, zat de ander gewoon thuis. En hield later, in 1951, een voordracht die eerst geen indruk maakte, en daarna veel. De lezing ging over *Heimat*.

Want ‘vanaf welk moment is een plek echt van jou? Is het wanneer je je drie paar sokken in een roze plastic teiltje te weken hebt gelegd? Is het wanneer je [...] de kwellingen van de kiespijn hebt ervaren? Is het wanneer je passende gordijnen voor de ramen hebt gehangen en nieuw behang hebt aangebracht en de parketvloer hebt geschuurd?’ vroeg Percec zich af.⁵ Wat bedoelen we eigenlijk als we zeggen dat we een woning *bewonen*? In ieder geval is wonen meer dan ‘verblijven op een plaats’, ook al was dat het begin.

U vraagt zich nu natuurlijk af wat u te wachten staat. Ik wil u inzicht geven. Hoe woningen bedacht worden. Lijnen getekend. Ruimten gecreëerd. Alles lijkt vanzelfsprekend te zijn: de wijken, de gebouwen, de kamers. Vergis u niet. Niets is natuurlijk. Alles begon ergens. Met een droom, een noodzaak, een verkeerde inschatting.⁶ In dit boek leest u over woningen én wonen. Om teleurstelling voor te zijn: hier gaat het niet om wetenschappelijke volledigheid. Bij de keuze voor de thema’s liet ik me leiden door mijn persoonlijke ervaringen. En het gaat ook niet om gevels en nauwelijks om hele gebouwen, dus over zaken die van buitenaf zichtbaar zijn. Het gaat over datgene wat verborgen blijft, het schijnbaar private: de binnenzijde. Achter onze muren gaan werelden schuil, vonden filosofen, historici en romanschrijvers. En ook de geschiedenis van woorden die nauw met de woning samenhangen, biedt inzichten, zoals ‘gezin’, ‘kamer’, ‘alleen/samen’, ‘communicatie’ en natuurlijk ‘wonen’. Waarbij de betekenis van deze woorden verre van stabiel blijkt te zijn.

Woningplattegronden zijn abstracties in zwart-wit. Ze verbeelden imaginaire ruimten. Maar eenmaal gebouwd worden de abstracties reëel. Ze worden een werkelijkheid, waarmee wij als bewoners te maken krijgen. We denken dat wonen intiem is, een privéaangelegenheid. Dat is maar ten dele zo. Elke woning – ook die van u – zit vol beginselen, uitdrukkelijk, stilzwijgend en verborgen. Want woningen dienen doelen die verder reiken dan het huisvesten. Conventies, ideologie en economie glippen achter de voordeur. Daarmee overstijgt wonen het individuele en wordt het een vraagstuk dat de gehele maatschappij aangaat.

Dit boek is geen woningbouwgeschiedenis, toch gaat het ook over historische woningen. Sinds 1969, het jaar waarin onze familie naar het grotere appartement verhuisde, heb ik in negen verschillende woningen gewoond: in Berlijn, Rotterdam en twee Duitse provinciesteden. Het zijn gewone woningen in gewone gebouwen. Ze zijn bewoond en kunnen niet bezocht worden. Andere voorbeelden uit dit boek wel. U kunt ze bezichtigen en zelf ervaren wat men onder ‘wonen’ verston.

In mijn werk als ontwerper die een schrijver werd, onderzoek ik hoe architectuur kan bijdragen aan positieve veranderingen in onze samenleving, aan het bouwen van een meer rechtvaardige, duurzame maatschappij. Wat vertellen onze woningen over ons verleden? Wat over het heden? Wat houden ze verborgen? En hoe zou een woning eruit kunnen zien die recht doet aan onze veranderende samenleving? Aan het einde van het boek zult u geen eenduidig recept vinden. Ook zal ik geen ‘juiste’ plattegrond ontwerpen. Hét recept zou de fascinerende gelaagdheid van het wonen nooit recht kunnen doen. Wel ontdekte ik dat ik tijdens het werk aan dit boek telkens weer op dezelfde zaken terugkwam: het veranderende, het blijvende, het lege en het compacte. En in samenhang daarmee op flexibiliteit. Hoe rijmt het veranderlijke met het idee van de woning, tenslotte toch dé belichaming van vastheid en stabiliteit? En wat winnen we als we met een andere blik naar het wonen kijken? Ik ging op zoek naar woningtypen die veelzijdig bruikbaar zijn. Die idealiter door mensen uit alle lagen uit de samenleving bereikbaar zijn, met wie ze ook samen willen wonen. Nu en in de toekomst.

Noten

- 1 Perec, Georges, *Ruimten rondom*, Amsterdam en Antwerpen: De Arbeiderspers, 2008, achterplat. Volgens filosoof Van Gerwey was Perec zoals velen in zijn tijd beïnvloed van Henri Lefebvre's *Critique de la vie quotidienne*, verschenen in 1949 (Engels: *Critique of Everyday Life*). Zie: Gerwey, Christophe van, *Choosing Architecture. Criticism, History and Theory since the 19th Century*, Lausanne: EPFL Press, 2019, p. 52.
- 2 Boomkens, René, 'Walter Benjamin. Profeet van het internettijdperk'. In: *De Groene Amsterdammer*, 15-8-2008.
- 3 Benjamin, Walter, *Kleine filosofie van het flaneren: Passages, Parijs, Baudelaire*. Vertaling van een aantal teksten uit *Das Passagen-Werk*, Amsterdam: sua, 1992.
- 4 Pfanckuch, Peter (ed.), *Hans Scharoun. Bauten, Entwürfe, Texte*. Berlin: Schriftenreihe der Akademie der Künste, Band 10, 1993, p. 78. Vertaling AP.
- 5 Perec, *Ruimten rondom*, p. 42.
- 6 Geïnspireerd op een expositietekst van *Utopian Dreams*, tent Rotterdam, 2016.

De onderneming als gezin: de werknemers van C.H. Boehringer 1910.
Bron: *C.H. Boehringer Sohn 1885/1960*, p. 18